

chwäbischen Ansiedlung

anticha Str

Deiw'l und

Aus dem Kirchspiel

her

rufa
Vor
ma

um Son
in unserem
Weihnachtsfe
Anfang nim
für die Zün
Zweiakter st
lang, die Wä

Verpflichtendes

Du stehst in großer

Du stehst in großer Schar

Monika Kucner

Literatura „ziemi obiecanej”

Twórczość niemieckojęzycznych łodzian w XIX i na początku XX wieku

ein hu
r Deiw
D'r B
schüti',
unö'n
und

ER W

diesmal At
einen Besuc
tische Borst
tung der G

Der Väter Mühn und
wächst dir in schweren G
zur Frucht und goldnen S

Du nährst den großen B
Den einst in heil'gen Fri
zu deutscher Volkheit G

häll n
loä,
urt .

BEV

meinde wir
Vorbereitun
nochmals i
einzelnen G

...

Meine Ahne

Bei un

Als U
bei uns ein
Bon S
sten des G
DE Platz

Der eine war ein Müll
Der andre trug des Ba
Und was der Bauer fr
Das wurde beiden zu E

Literatura „ziemi obiecanej”
Twórczość niemieckojęzycznych łodzian
w XIX i na początku XX wieku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Monika Kucner

Literatura „ziemi obiecanej”
Twórczość niemieckojęzycznych łodzian
w XIX i na początku XX wieku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Monika Kucner – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury i Kultury
Niemiec, Austrii i Szwajcarii, 90-114 Łódź, ul. Sienkiewicza 21

RECENZENT

Magdalena Sitarz

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Iwona Gos

SKŁAD KOMPUTEROWY

Oficyna Wydawnicza Edytor.org

PROJEKT OKŁADKI

Witold Warzywoda

Publikacja została przygotowana do druku w ramach projektu przyznanego przez
Polsko-Niemiecką Fundację na rzecz Nauki (PNFN). Nr projektu: 2011-19

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06517.14.0.M

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7969-098-5

ISBN (ebook) 978-83-7969-721-2

Gabrysi i Radkowi

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
1. Kultura i oświata Łodzi	17
1.1. Publiczność literacka.....	17
1.2. Organizacje i stowarzyszenia kulturalne.....	26
1.3. Biblioteki i ruch wydawniczy.....	33
1.4. Życie literackie Łodzi.....	38
1.5. Kościół jako ośrodek życia religijnego i kulturalnego.....	49
1.6. Teatr.....	51
1.7. Szkoła i działalność kół literackich dla młodzieży.....	53
2. Łódzka prasa i jej związki z literaturą	59
2.1. Niemieckojęzyczna prasa Łodzi – uwagi ogólne.....	59
2.2. Etapy rozwoju prasy niemieckiej.....	65
2.3. Literatura na łamach prasy.....	85
3. Literatura	93
3.1. Literatura łódzka a jej kontekst regionalny.....	93
3.2. Etapy rozwoju.....	113
3.2.1. Rozwój literatury do 1914 r.	113
3.2.2. Okres I wojny światowej.....	121
3.2.3. Okres Drugiej Rzeczypospolitej.....	124
4. Łódź w latach Wielkiej Wojny	127
4.1. Liryka antywojenna.....	127
4.2. Literatura w kręgu propagandy.....	139
4.3. Raport z wojennych miast.....	153
4.4. Łódź oczami niemieckiego okupanta.....	163
5. Inne przestrzenie łódzkiej poezji	169
5.1. Zaangażowanie polityczne łódzkiej poezji.....	169
5.1.1. Nurt ojczyźniany.....	169
5.1.2. „Prosimy o dowody!” Wiersze zaangażowane Carla Heinricha Schultza.....	179
5.2. W poszukiwaniu miłości i szczęścia.....	192
5.3. Impresje z podróży.....	196
5.4. Okazją są jubileusze.....	199
5.5. Kalendarz liturgiczny.....	208
6. Lodzermensch i jego wizerunki literackie	215
6.1. Mit Lodzermenscha.....	215
6.2. Typy łódzkie według Berty Teplitzkiej i Heinricha Zimmermanna.....	220

6.3. Lodzermensch w dowcipach Reinholda Piela	225
6.4. Lodzermensch – zmiana paradygmatu?	232
7. Łódź – problematyka społeczna	245
7.1. Łódź – miasto kontrastów	245
7.2. Łódź sentymalna w twórczości Carla Heinricha Schultza	253
Zakończenie	269
Aneks	273
Łódzkie sylwetki	273
Fotografie	305
Bibliografia	315
Indeks nazwisk	325

WSTĘP

Korzystne warunki polityczno-gospodarcze na początku XIX w. przyciągnęły do Łodzi wielu osadników z krajów niemieckich, jak również w późniejszym okresie ludność polską i żydowską. W zaskakująco szybkim tempie rozwinęła się z małej, niewiele znaczącej miejscowości w wielkoprzemysłową metropolię, wokół której powstało wiele mitów, jak: „ziemia obiecana”, „Manchester Wschodu”, „złe miasto” czy „miasto Lodzermenschów”¹.

Łódź fascynowała swoją krótką, aczkolwiek intrygującą historią już od początku rozwoju przemysłowego. Pierwsze opracowania na temat jej dziejów powstały w połowie XIX w. W 1853 r. Oskar Flatt, miłośnik Łodzi fabrycznej, opublikował monografię, w której zawarł historyczny opis miasta, wzbogacając go o dane statystyczne oraz informacje gospodarcze², natomiast w 1857 r. Wiktor Dłużniewski, nauczyciel i poeta, wydał wierszowaną gawędę pt. *Paweł Łodzian Kubowicz*³, nawiązującą do starych legend rolniczej Łodzi. Jednak dopiero po 1945 r. zaczęto prowadzić systematyczne i szeroko zakrojone badania poświęcone temu miastu⁴. Jedną z pierwszych powojennych prac jest publikacja Adama Ginsberta *Łódź. Studium monograficzne*⁵. Po niej pojawiły się kolejne, jak chociażby praca zbiorowa pod redakcją Edwarda Rosseta *Łódź w latach 1945–1960*⁶, Gryzeldy Missalowej *Studia nad powstaniem*

¹ Problematyką mitów Łodzi i ich obrazem w regionalnej literaturze zajmuje się najnowsza praca J. Fiszbak, *Mity „ziemi obiecanej” w regionalnej literaturze Łodzi. Między grą wyobraźni, fikcją literacką a historią*, Łódź 2013.

² O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.

³ W. Dłużniewski, *Paweł Łodzian Kubowicz*, Łódź 1857.

⁴ W okresie międzywojennym badania prowadzone były w ramach różnych towarzystw naukowych, jak np. *Towarzystwa Przyjaciół Nauk czy Polskiego Towarzystwa Historycznego*. Pierwsi badacze publikowali swoje wyniki na łamach m.in. „Roczników Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” i „Roczników Łódzkich” wydawanych przez Archiwum Akt Dawnych miasta Łodzi (dalej: AADmŁ). Dość często publikacje na temat Łodzi i regionu ukazywały się na łamach lokalnych gazet codziennych. Por. *Łódź – monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 9–13.

⁵ A. Ginsbert, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962.

⁶ *Łódź w latach 1945–1960*, red. E. Rosset, Łódź 1962.

łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870⁷, Marka Kotera *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*⁸ oraz Anny Rynkowskiej *Ulica Piotrkowska*⁹. Dalsze lata przyniosły również wiele publikacji z zakresu szeroko rozumianych dziejów miasta. Należą tu m.in.: *Dzieje miasta Łodzi* pod redakcją Ryszarda Rosina¹⁰, praca zbiorowa pod redakcją Haliny Mortimer-Szymczak *Województwo miejskie łódzkie. Monografia. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*¹¹ oraz szereg publikacji Wiesława Pusia, w tym *Dzieje Łodzi przemysłowej*¹², *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim*¹³, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*¹⁴. Zainteresowanie historią miasta nie słabnie również obecnie. Świadczą o tym chociażby niezwykle cenne monografie, które ukazały się pod redakcją Wiesława Pusia, Marka Kotera, Mariusza Kuleszy i Stefana Pytłasa *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*¹⁵ oraz Stanisława Liszewskiego *Łódź – monografia miasta*¹⁶. Wśród wymienionych publikacji czytelnik znajdzie wiele informacji na temat kształtowania się tkanki miejskiej, rozwoju demograficznego ludności, struktury gospodarczej, warunków życia łódzian, życia społecznego oraz kulturalnego. Brak jest natomiast, i to dotyczy sporej części piśmiennictwa na temat historii miasta, odniesień do literatury niemieckojęzycznych łódzian¹⁷.

⁷ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, Łódź 1964.

⁸ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, „Prace Geograficzne” 79/1969.

⁹ A. Rynkowska, *Ulica Piotrkowska*, Łódź 1970.

¹⁰ *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1: *Do 1918 roku*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980.

¹¹ *Województwo miejskie łódzkie. Monografia. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. H. Mortimer-Szymczak, Łódź 1981.

¹² W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej*, Łódź 1987.

¹³ W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim*, Łódź 1997.

¹⁴ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998.

¹⁵ W. Puś, M. Koter, M. Kulesza, S. Pytłas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005.

¹⁶ Por. *Łódź – monografia...*

¹⁷ Badania na temat polskojęzycznej literatury oraz środowiska literackiego obejmują wiele publikacji i wykazują stan o wiele bardziej zaawansowany niż badania nad niemieckojęzyczną twórczością literacką. Jednymi z pionierskich opracowań naukowych na temat literatury dawnej Łodzi są publikacje Ludwika Stolarzewicza. Pierwsza z nich to *Literatura Łodzi w ciągu jej istnienia: Szkic literacki i antologia*, Łódź 1935, w której autor stara się opisać stan literatury w Łodzi od początków tworzenia się miasta przemysłowego do czasów jemu współczesnych. W kolejnej publikacji pt. *Antologia 120 poetów. Wiersze na obchody i uroczystości*, Łódź 1938, autor przedstawia twórczość pisarzy związanych z Łodzią. W pewnym sensie nawiązaniem do antologii Stolarzewicza może być publikacja Ziemowita Skibińskiego oraz Barbary Stelmaszczyk-Świontek, *Kwiaty łódzkie. Antologia poezji o Łodzi* z 1982 r., która w dużej mierze prezentuje dorobek pisarski łódzian. W latach 70. zainteresowaniem badaczy cieszy się pierwsza powieść Walerii Marrené-Morzakowskiej o mieście fabrycznym, o której pisze

Pierwsze opracowania na ten temat pojawiły się w okresie międzywojennym w dorobku niemieckich badaczy Łodzi, tzw. *Siedlungsforscher*, do których należał m.in. Albert Breyer¹⁸. W 1931 r. autor ten w artykule zatytułowanym *Neuerscheinungen im Deutschen Schrifttum Mittelpolens (1925–1930)* [Nowości wydawnicze piśmiennictwa niemieckiego w Polsce środkowej (1925–1930)], który ukazał się w czasopiśmie „Deutsche Blätter in Polen”¹⁹, w dużej mierze nawiązywał do tzw. *Heimatliteratur* – literatury ojczyźnianej, gloryfikującej cnoty mieszkańców małej ojczyzny, której towarzyszyła ksenofobia i niechęć do innych krajów. Ten rodzaj literatury był bardzo popularny w okresie międzywojennym wśród ludności niemieckiej w Polsce. Miał on głównie na celu pobudzać związek Niemców, którzy pozostali w wyniku postanowień traktatowych po I wojnie światowej na terenach Polski, z macierzą. Literatura pełniła również rolę konsolidacyjną niemieckiego środowiska²⁰. Oprócz artykułu Breyera z pewnością na uwagę zasługuje dość obszerna publikacja Karla Kurta Kleina pt. *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland* [Historia literatury Niemców z zagranicy]²¹, w której autor w jednym

m.in. Helena Karwacka. Ta sama badaczka analizuje również twórczość Artura Gliszczyńskiego, jako piewcy tego fabrycznego miasta. W kręgu zainteresowań znajduje się także twórczość Juliana Tuwima, która stała się przyczynkiem do napisania szkicu bibliograficzno-literackiego pt. *Tuwimiana łódzkie*, autorstwa W.A. Kempy. Również łódzka twórczość Wiktora Dłużniewskiego, nauczyciela i literata, była przedmiotem analiz naukowych m.in. Romana Kaczmarka, *Wiktor Dłużniewski pierwszy piewca Łodzi*, oraz kilku artykułów Anieli Kowalskiej, m.in. *Debiut warszawski i debiut łódzki Wiktora Dłużniewskiego*; *Nieznany łódzki utwór o „ziemi obiecanej”*; *Wiktor Dłużniewski, autor „Wyprawy do Ameryki”*. W latach 90. XX w. do zagadnień poezji łódzkiej wraca w swoich *Opowieściach o dawnych poetach Łodzi* Tadeusz Gicger. Polskojęzyczną literaturę Łodzi analizuje również w swych publikacjach Tadeusz Błażejewski. W roku 1989 pojawia się jego książka pt. *Współczesna Łódź literacka. Słownik autorów*. W 2005 r. publikuje on w tomie *Wizerunek Łodzi w literaturze, kulturze i historii Niemiec i Austrii* artykuł pt. *Z dziejów Łodzi literackiej*, w którym dokonuje krótkiej analizy polskojęzycznej literatury Łodzi przed i po II wojnie światowej. Istotną publikacją jest również praca pt. *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie (antologia)*, która ukazał się w Łodzi w 2008 r. pod redakcją Piotra Boczkowskiego. Książka jest zbiorem dawno zapomnianych utworów literackich o Łodzi, w tym m.in. Stanisława Łapińskiego – *Tkacz*, Władysława Rowińskiego – *Julka*, Władysława Kosiakiewicza – *Bawełna* czy Artura Gliszczyńskiego – *Mańka*. Najnowszym opracowaniem na temat łódzkiej literatury jest praca Jolanty Fiszbak, *Mity „ziemi obiecanej” w regionalnej literaturze Łodzi. Między grą wyobraźni, fikcją literacką a historią* z 2013 r., w której autorka podejmuje dyskusję z utartymi wyobrażeniami o mieście.

¹⁸ Zob. aneks: Łódzkie sylwetki.

¹⁹ „Deutsche Blätter in Polen” – miesięcznik wydawany w Poznaniu od 1924 r. W latach 1924–1925 kierowany przez Hermanna Rauschninga, w 1926 r. przez tegoż samego oraz Viktora Kaudera i Martina Kage, natomiast w okresie 1927–1931 przez Paula Zöcklera. Na łamach tego czasopisma drukowano artykuły dotyczące historii niemieckiego osadnictwa, kultury i literatury Niemców w Polsce.

²⁰ Na temat *Heimatliteratur* zob. rozdział 5: Inne przestrzenie łódzkiej poezji.

²¹ K.K. Klein, *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland. Schrifttum und Geistesleben der deutschen Volksgruppen im Ausland vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Leipzig 1939, wyd. 2, 1977.

z rozdziałów dokonuje pobieżnej charakterystyki twórczości literackiej Niemców z środkowej Polski, starając się przedstawić dorobek trzech pisarzy łódzkich: Sigismunda Banka, Juliana Willa oraz Philippa Kreutza²², związanych z nurtem *Heimatliteratur*.

Stan badań nad literaturą niemieckojęzyczną Łodzi i regionu zamyka się więc do 1939 r. w dwóch pracach o charakterze przyczynkowym, bez ambicji do syntetycznego opracowania. Są to prace niemieckich autorów. Po stronie polskiej natomiast brak jest recepcji naukowej tej literatury. Rok 1945 nie zmienia w sposób znaczący tego stanu rzeczy, tzn. publikacje, które powstały po tym czasie, nie wypełniają tej ważnej luki badawczej. O literaturze Niemców łódzkich piszą niemieccy historycy, głównie o hobbistycznym podejściu do zagadnienia, jak Otto Heike. W dwóch publikacjach – *Das Deutschtum in Polen. 1918–1939* [Niemcy w Polsce 1918–1939]²³ oraz *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939* [Mniejszość niemiecka w Polsce do 1939]²⁴ – autor nawiązuje, jedynie na marginesie swoich rozważań na temat historii miasta, do osiągnięć literackich tej grupy społecznej. Dużą słabością obydwu opracowań jest brak pogłębionych analiz literaturoznawczych, jak również duży wpływ wspomnianej już publikacji Kleina z 1939 r. Heike stara się powielać tezy stawiane przez tego autora, z których niesłusznie mogłoby wynikać, iż literatura łódzka zamyka się właśnie w kręgu *Heimatliteratur*²⁵.

Również niewiele nowego do badań wnosi artykuł Renate Gerlach-Damaschke pt. *Dichtung im Kontext der Geschichte. Zur Literatur der Deutschen in und aus Polen* [Poezja w kontekście historycznym. O literaturze Niemców w Polsce i z Polski], który ukazał się w tomie *Beiträge zur deutsch-polnischen Nachbarschaft. Festschrift für Richard Breyer* [Artykuły na temat polsko-niemieckiego sąsiedztwa. Księga jubileuszowa poświęcona Richardowi Brayerowi] z 1992 r.²⁶ Autorka, podobnie jak jej poprzednicy Klein oraz Heike, redukuje twórczość literacką Niemców łódzkich do pisarzy wcześniej wymienianych: Juliana Willa oraz Sigismunda Banka. Podaje przykłady ich twórczości, nie dokonuje natomiast żadnych pogłębionych analiz czy interpretacji.

Z historycznego punktu widzenia cenny jest artykuł Wolfganga Kesslera dotyczący recepcji szeroko rozumianej literatury Niemców na obczyźnie

²² Więcej na temat życia i twórczości tych pisarzy zob. aneks: Łódzkie sylwetki.

²³ O. Heike, *Das Deutschtum in Polen. 1918–1939*, Bonn 1955.

²⁴ O. Heike, *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939. Ihr Leben und Wirken kulturell, gesellschaftlich, politisch*, Leverkusen 1985.

²⁵ Heike w swoim opracowaniu nieznacznie rozszerza krąg łódzkich pisarzy, wzbogacając go o kolejne nazwiska. Poza Bankeim, Willem oraz Kreutzem wymienia twórczość Edith Gellert, Augusta Utty, pastora Friedricha Metznera oraz Augusta Hermann Müllera.

²⁶ R. Gerlach-Damaschke, *Dichtung im Kontext der Geschichte. Zur Literatur der Deutschen in und aus Polen*, [w:] *Beiträge zur deutsch-polnischen Nachbarschaft*, hrsg. v. C.J. Kenez, H. Neubach, J. Rogall, Berlin–Bonn 1992, s. 34–40.

(*Auslanddeutsche*). Autor dokonuje w nim przeglądu najważniejszych stanowisk niemieckich badaczy literaturoznawców na temat tej twórczości²⁷. Na tych kilku opracowaniach kończy się jednak naukowa recepcja omawianej literatury po stronie niemieckiej.

Zainteresowanie polskich badaczy literaturą Niemców łódzkich pojawiło się dość późno. Przez cały okres PRL-u nie pisano o dokonaniach literackich tej grupy społecznej. Dopiero w 2001 r. ukazał się artykuł Barbary Rateckiej *Niemiecki pegaz w Łodzi. Szkic o twórczości literackiej Niemców łódzkich*²⁸, w którym autorka zajmuje się szerzej tym zagadnieniem. Po nim nastąpiło kolejne omówienie tej samej badaczki pt. *Obraz Łodzi w literaturze Niemców łódzkich*²⁹. Obydwa artykuły uzupełnia antologia niemieckojęzycznych tekstów o Łodzi pt. *Lodz in der deutschsprachigen Literatur* [Łódź w niemieckojęzycznej literaturze]³⁰. Polskojęzyczne prace wprawdzie rozszerzają stan wiedzy na temat twórczości literackiej, chociażby wprowadzając nowe nazwiska pisarzy, jak np. pastora Rudolfa Gundlacha czy Bruno Raymonda, to należy, jak podkreśla autorka artykułów, potraktować je jako przyczynek, wymagający szerzej zakrojonych badań w tym zakresie³¹. Na konieczność zbadania tejsze literatury oraz odpowiedzenia na wiele nurtujących pytań, w szczególności w perspektywie porównawczej, wskazała również Joanna Jabłkowska, pisząc m.in.:

Es lohnt sich, die fiktionale Prosa zu analysieren, die keinen direkten autobiographischen und persönlichen Hintergrund hat, sondern – stilistisch zwar oft noch sehr einfach – ein Zeichennetz bildet, das sich eindeutig auf die Stadt Lodz beziehen lässt. Es ist zu fragen, ob sich in der polnischen und der deutschen literarischen Sprache ähnliche Symbole, Metaphern und eine ähnliche Ikonographie entwickelten³².

²⁷ W. Kessler, *Doppelte Ausgrenzung. Zu Geschichte und Konzeption der „Auslanddeutschen Literatur“*, [w:] *Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume: Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraums als einer Literaturlandschaft*, hrsg. v. B. Neumann, A. Talarczyk, D. Albrecht, Würzburg 2004.

²⁸ B. Ratecka, *Niemiecki pegaz w Łodzi. Szkic o twórczości literackiej Niemców łódzkich*, [w:] *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, red. K.A. Kuczyński, B. Ratecka, Łódź 2001, s. 235–257.

²⁹ B. Ratecka, *Obraz Łodzi w literaturze Niemców łódzkich*, [w:] *Wizerunek Łodzi w literaturze, kulturze i historii Niemiec i Austrii*, materiały z konferencji, Łódź 2005.

³⁰ *Lodz in der deutschsprachigen Literatur*, hrsg. v. K.A. Kuczyński, E. Mehnert, B. Ratecka, Łódź 2005.

³¹ Por. B. Ratecka, *Obraz...*

³² J. Jabłkowska, *„Das gelobte Land“ oder das Elend des Frühkapitalismus? „Heimatliteratur“ aus und über Lodz*, [w:] *Lodz jenseits von Fabriken, Wildwest und Provinz. Kulturwissenschaftliche Studien über die Deutschen in und aus den polnischen Gebieten*, hrsg. v. S. Dyroff, K. Radziszewska, I. Röskau-Rydel, München 2009, s. 62 [Warto analizować prozę fikcjonalną, która nie jest ani tekstem autobiograficznym, ani osobistym wspomnieniem, lecz – wprawdzie stylistycznie bardzo prosta – tworzy konglomerat cech, które jednoznacznie wskazują na Łódź. Warto zastanowić się, czy w języku polskim i niemieckim rozwinęła się podobna symbolika, metaforyka oraz wspólna ikonografia. Tłumaczenie Monika Kucner, dalej: M.K.].

Jak wynika z tych kilku przywołanych przeze mnie prac, badania nad literaturą Niemców łódzkich były prowadzone dość sporadycznie, brak wśród nich syntetycznych opracowań, dogłębnych analiz i interpretacji. Literatura była zawężana do nurtu *Heimatlichtung*, co daje oczywiście jej dość uproszczony obraz. W dotychczasowych pracach starano się przedstawić głównie twórczość Niemców łódzkich, a więc osób niemieckiego pochodzenia, którzy tworzyli w języku niemieckim. Nie uwzględniano natomiast faktu, iż społeczność ta po zasymilowaniu z polsnością tworzyła także w języku polskim. Rzadko uwzględniano również twórczość autorów żydowskich, piszących po niemiecku, którzy poprzez ten język identyfikowali się z kulturą niemiecką. Dlatego niniejsza publikacja ma na celu przedstawienie, jak wskazuje jej podtytuł, „literatury niemieckojęzycznych łodzian”, a więc nie tylko Niemców łódzkich tworzących po niemiecku, lecz także po polsku. Uwzględnia ponadto autorów żydowskiego pochodzenia, którzy tworzyli w języku niemieckim. Dla potrzeb tej pracy będę stosowała określenie „literatura niemieckojęzycznych łodzian” wymiennie z pojęciem „literatura łódzka”.

We wstępie warto jeszcze raz podkreślić, że mamy do czynienia z materiałem nieeksplorowanym. Na przestrzeni wielu lat moich badań dotarłam do tekstów, które nigdy nie były cytowane oraz publikowane. Większość z nich zdobyłam dzięki kwerendzie archiwalnej i bibliotecznej, uzupełnionej o poszukiwania w prywatnych zbiorach, antykwariatach, na aukcjach internetowych czy nawet „pchlich targach”. Wiele tekstów odnalazłam w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Niemieckim Instytucie Historycznym w Warszawie, Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, Bibliotece Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Państwowym w Poznaniu, w Bibliotece Uniwersytetu Gdańskiego, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes w Berlinie, Deutsche Nationalbibliothek w Lipsku, Auslandsinstitut w Stuttgarcie, a także w Bibliotece Martina-Opitza w Herne, która w swoich zasobach posiada liczne zbiory z zakresu historii i kultury Niemców łódzkich.

W poszukiwaniach nieocenionym źródłem literatury była dla mnie łódzka prasa. Utwory literackie odnalazłam na łamach takich gazetach, jak: „Łódźer Anzeiger/Łódzkie Ogłoszenia”, „Lodzer Zeitung”, „Lodzer Tageblatt”, „Neue Lodzer Zeitung”, „Lodzer Volkszeitung”, „Deutsche Post” oraz „Freie Presse”. Oprócz wspomnianych gazet, cennym źródłem były również dodatki beletrystyczne, jak: „Illustrierte Sonntagsbeilage. Neue Lodzer Zeitung”, „Illustrierte Sonntagsbeilage zur Neuen Lodzer Zeitung”, „Illustriertes Sonntagsblatt. Beilage zur Neuen Lodzer Zeitung”, „Illustriertes Wochenblatt. Beilage zur Neuen Lodzer Zeitung”, „Die Welt im Bilde” oraz kalendarze: „Volksfreund-Kalender

für Stadt und Land” i „Lodzer Informations- und Hauskalender”. Kwerendą zostało objętych ponad 4 tys. numerów wyżej wspomnianych gazet.

W przeprowadzonych badaniach uwzględniłam liczne formy prozatorskie, jak nowele, opowiadania, obrazki okolicznościowe, poza tym utwory dramatyczne i powieści – wyjątek stanowią powieści w odcinkach, publikowane na łamach suplementów kulturalnych. Nie były one w większości twórczością łódzką, lecz przedrukami z prasy zachodniej, głównie pruskiej, lub powieściami kupowanymi na zamówienie u różnych wydawców zagranicznych, dlatego zostały przeze mnie pominięte w pracy. Ważną część łódzkiej literatury, którą również uwzględniłam, jest poezja, w szczególności okazjonalna. Oprócz literatury fikcyjnej analizie poddałam gatunki literatury niefikcyjnej, jak felieton. Uwzględniłam również jako szczególny rodzaj twórczości literackiej kazania oraz dowcipy.

Niniejsza publikacja jest pierwszą tego rodzaju monografią, w związku z tym na pewno jeszcze niekompletną. Zebrany materiał pozwolił jednak na dokonanie oglądu całości, w tym: wyodrębnienie pisarzy charakterystycznych dla kręgu tej literatury, ustalenie chronologii jej rozwoju, przedstawienie najbardziej reprezentatywnych gatunków oraz motywów. Powyższe zagadnienia w sposób istotny wpłynęły na podział treści w niniejszej książce. Zdecydowałam się na początku pracy wprowadzić rozdział poświęcony rozwojowi kultury i oświaty. To właśnie one miały ogromny wpływ na kształtowanie się literatury w Łodzi oraz jej twórców. Ponieważ w XIX i na początku XX w. Łódź była w miastem wielokulturowym, toteż wspomniany kontekst pojawia się przy omawianiu tego zagadnienia. Dlatego opisuję nie tylko kulturę i oświatę niemiecką, ale również staram się zwracać uwagę na aspekty polskie i żydowskie. Odrębny rozdział poświęciłam prasie, bowiem to właśnie lokalne pisma były istotnym medium dla rozpowszechniania łódzkiej literatury.

W pracy starałam się podjąć istotną kwestię dotyczącą syntetycznego spojrzenia na tę twórczość. Szczególnie interesowało mnie pytanie, czy w Łodzi ukształtowała się specyficzna literatura, z której dałoby się wyłuskać określony zbiór tematów, motywów, poetyk, które można by określić mianem literatury regionalnej, tworzącej tożsamość tego miejsca, będącej wynikiem specyficznego działania oraz myślenia. Dlatego powyższymi kwestiom poświęciłam kolejne rozdziały pracy, w których starałam się dokonać próby systematyzacji zebranego materiału. Uwzględniłam w nich rozważania na temat literatury regionalnej oraz wyszczególniłam etapy jej rozwoju.

Oprócz zagadnień związanych z problematyką regionu, w kontekście omawianej literatury, starałam się wyodrębnić tematykę najczęściej podejmowaną przez pisarzy, a więc, odpowiedzieć na pytania: jak widzieli Łódź? Czy postrzegali ją podobnie jak polscy pisarze? Czy posługiwali się tymi samymi

motywami? Jak widzieli Lodzermenscha? Czy podobnie jak u wielu polskich pisarzy była to negatywnie nacechowana postać? I w końcu jak literatura reagowała na wielkie wydarzenia polityczne, jakimi były wybuchy I i II wojny światowej. Ponieważ istotną rolę w łódzkiej literaturze odgrywała poezja, gatunek szczególnie ulubiony przez niemieckojęzycznych pisarzy, poświęciłam temu zagadnieniu dość dużo miejsca, ukazując jej różne przestrzenie.

Z uwagi na fakt, iż w pracy mamy do czynienia z nieznaną literaturą oraz z materiałem trudno dostępnym dla czytelnika, wiele tekstów wydrukowano bowiem tylko raz w gazecie przed 1939 r. i już nigdy nie miały szansy ukazać się po raz kolejny, zdecydowałam się na wprowadzenie dość rozbudowanych przypisów wyjaśniających. Podobnie ma się rzecz z cytatami, pochodzącymi z utworów literackich. Ponieważ jest to materiał nieznany, wprowadzenie wielu cytatów w języku oryginału (tłumaczenia w przypisie) pozwoli lepiej zrozumieć charakter tych tekstów. Na solidną antologię zawierającą najciekawsze teksty literackie łódzkich pisarzy przyjdzie jeszcze czas.

Zakresem rozważań zostały objęte lata 1824–1939. Cezury wydają się klarowne, szczególnie z uwagi na fakt, iż data początkowa oznacza przybycie do Łodzi pierwszych osadników niemieckojęzycznych, datę końcową wyznacza wybuch II wojny światowej, która miała ogromny wpływ na twórczość literacką niemieckojęzycznych łodzian. Po tym czasie wielu z nich opuściło Polskę w wyniku niesprzyjającej sytuacji politycznej, przeniosło się do Niemiec, gdzie publikowali swoje utwory zazwyczaj na łamach tamtejszych czasopism ziomkowskich. Z uwagi na zastosowane w pracy ramy czasowe, literatura ta już nie została objęta badaniami.

Istotną część pracy stanowi aneks: Łódzkie sylwetki, który jest minileksykonem osób związanych z Łodzią. Wiele miejsca poświęciłam w nim niemieckojęzycznym autorom, jak również polskim i żydowskim pisarzom. Czytelnik znajdzie również informacje na temat lokalnych dziennikarzy i wydawców, związanych w różnoraki sposób z twórczością literacką tego miasta. Treści tam zawarte pozwalają zorientować się czytelnikowi, kim byli łódzcy autorzy. Leksykon zawiera sylwetki najważniejszych pisarzy i poetów, których życiorysy dało się ustalić. Do wielu z nich, mimo wielu prób, niestety nie dotarłam. Stąd minileksykonu, podobnie jak całej zaprezentowanej literatury, nie należy traktować jako zbioru zamkniętego, lecz wymagającego dalszych wnikliwych poszukiwań i badań.

Last but not least, pragnę serdecznie podziękować wszystkim osobom i instytucjom, które przyczyniły się do powstania tej publikacji.

1. KULTURA I OŚWIATA ŁODZI¹

1.1. Publiczność literacka

Warunkiem *sine qua non* istnienia literatury jest publiczność, która wywiera istotny wpływ na rozwój i upowszechnianie określonych konwencji, gatunków i stylów twórczości pisarskiej. Na kształtowanie publiczności literackiej oddziałuje wiele czynników, m.in. struktura danej społeczności, a także udział poszczególnych grup w tworzeniu i recepcji treści kulturalnych. Znacząca jest również rola czynników językowych i ideologicznych, warunkujących dokonywanie wyborów, oraz czynniki materialne, np. sposób rozpowszechniania dóbr kultury. Ogromną wartość ma też rozwój bibliotek, wysokość nakładów książek, ich cena, reklama, rozwój prasy i księgarstwa. Należy ponadto pamiętać, że jednym z ważnych elementów kształtowania się publiczności literackiej jest wolny czas, umożliwiający uczestnictwo w kulturze².

Patrząc na Łódź przełomu XIX i XX w., należy zauważyć, iż miasto to przez długi czas nie zdołało wykształcić odbiorców dzieł literackich ani środowiska literackiego, choć rozwijało się w iście amerykańskim stylu.

Początki Łodzi jako miasta sięgają XV w., kiedy król Władysław Jagiełło nadał jej przywilej lokacyjny³. Przez wiele stuleci Łódź była małą, senną miejsciną, w której dominujące źródło utrzymania stanowiło rolnictwo i handel. Sytuacja zmieniła się na początku XIX w., kiedy zaszły istotne zmiany w polityce gospodarczej Rosji i Królestwa Polskiego. U podstaw tej polityki legła potrzeba intensywnej industrializacji kraju, która mogła się dokonać jedynie dzięki stworzeniu dogodnych warunków polityczno-gospodarczych. W tym celu władze Królestwa Polskiego podjęły szereg decyzji sprzyjających

¹ Treści zawarte w kolejnych podrozdziałach są wprowadzeniem do tematu „Kultura i oświata Łodzi do 1939 roku”. Omówione zagadnienia stanowią jedynie tło rozważań dotyczących niemieckojęzycznej literatury Łodzi i jej rozwoju.

² Pojęcie „publiczność literacka” przyjmuję za: M. Głowiński, *Publiczność literacka*, [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002, s. 455–556.

³ Por. K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź – monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 27–61.

rozwojowi przemysłu włókienniczego na terenie kilku miast rządowych, w tym również Łodzi. Ważnym impulsem rozwoju były liczne przywileje oraz szeroko zakrojona akcja werbunkowa, którą wysłannicy rządowi prowadzili poza granicami Królestwa Polskiego, głównie w Saksonii, Nadrenii, Prusach (na Śląsku, na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Brandenburgii) oraz na terenie Czech. Kryzys, jaki dotknął przemysł włókienniczy w Europie na początku lat 20. XIX w., spowodował, że wielu majstrów tkackich zdecydowało się opuścić dotychczasowe miejsce zamieszkania i poszukać pracy w rozwijających się regionach⁴.

Przybywający do Łodzi osadnicy znajdowali zatrudnienie w nowo tworzonych warsztatach tkackich. Zazwyczaj nie posiadali kapitału, by móc inwestować pokaźne sumy w rozwijający się przemysł, dlatego ogromną rolę odgrywały bezzwrotne pożyczki, zagwarantowane przez rząd Królestwa Polskiego. Osadnicy otrzymywali również bezpłatne place pod zabudowę, zwolnienia z konieczności opłaty czynszów na sześć lat i korzystali z innych przywilejów umożliwiających rozwój lokalnej przedsiębiorczości⁵. Z biegiem lat niewielkie warsztaty tkackie przekształciły się w manufaktury obejmujące pełny cykl produkcyjny, tzn. przędzalnię, tkalnię i apreturę. Do lat 40. XIX w. przedstawicielami łódzkiego przemysłu byli głównie Niemcy. Jednym z pierwszych, który w 1824 r. przybył do Łodzi, był Christian Friedrich Wendisch⁶. Nie zdołał jednak, podobnie jak wielu innych osadników, takich jak Jan Traugott Lange⁷ czy Tytus Kopisch⁸, sprostać wyzwaniom i mimo udzielonych mu pożyczek i przyznania rozległej posiadłości nad rzeką Jasień, jego kariera przemysłowa poniosła klęskę. Przykładem sukcesu jest natomiast niemiecki fabrykant Ludwik Geyer⁹. Jako pierwszy zainstalował w 1839 r. w swojej fabryce maszynę parową do napędu 180 krosien ręcznych, a jego przedsiębiorstwo było w Łodzi do początku lat 60. jednym z największych i najnowocześniejszych¹⁰. Obok Geyera wyrastały inne znamienite postaci łódzkiego przemysłu: Traugott Grohmann¹¹, Robert Biedermann¹², Edward

⁴ Por. *Łódź – monografia...*, s. 116.

⁵ *Ibidem*, s. 37–43.

⁶ Por. K.P. Woźniak, *Początki osadnictwa niemieckiego w Łodzi*, [w:] *Niemcy łódzcy / Die Lodzer Deutschen*, red. A. Machejek, Łódź 2005, s. 13.

⁷ *Ibidem*, s. 14.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Na temat działalności i życia Ludwika Geyera zob. <http://www.lodz.ap.gov.pl/fab3.html> [dostęp: 20.09.2013].

¹⁰ K.P. Woźniak, *Początki osadnictwa...*, s. 17.

¹¹ Por. S. Pytlas, *Wielki rozwój przemysłu i jego twórcy 1865–1914*, [w:] *Niemcy łódzcy...*, s. 25.

¹² Na temat działalności i życia Roberta Ludwika Karola Biedermanna zob. W. Kuźko, *Biedermannowie: dzieje rodziny i fortuny 1730–1945, Łódź 2000*, <http://www.lodz.ap.gov.pl/fab1.php> [dostęp: 20.09.2013].

Herbst¹³, Juliusz Heinzel¹⁴ czy wreszcie ojciec łódzkiej bawełny, Karol Wilhelm Scheibler¹⁵. W 1865 r. stanowili oni warstwę dominującą wśród łódzkiej burżuazji przemysłowej. Ich sukcesy finansowe sprawiły, że od połowy XIX w. Łódź stała się miastem wielkoprzemysłowym i jednym z największych ośrodków włókienniczych w Królestwie Polskim. Pod koniec lat 70. XIX w. przedsiębiorstwo Scheiblera należało do największych w Królestwie Polskim, zaś od lat 80. do największych w Cesarstwie Rosyjskim¹⁶.

Znacznie później sukcesy w przemyśle zaczęli odnosić fabrykanci pochodzenia żydowskiego. Jednym z nich był Izrael Poznański¹⁷, którego przedsiębiorstwo, podobnie jak fabryka Scheiblera, osiągnęło znaczące wyniki. Wybuch I wojny światowej negatywnie odbił się na rozwoju gospodarczym miasta. Polityka władz okupacyjnych była dla łódzkiego przemysłu bezwzględna – fabryki zamknięto, a surowce i maszyny zarekwirowano. Łódzcy fabrykanci ponieśli olbrzymie straty, których już nigdy nie byli w stanie odrobić.

Rozkwit przemysłu miał ogromny wpływ na zmiany w strukturze demograficznej miasta. U progu rozwoju przemysłowego Łódź liczyła zaledwie 767 mieszkańców, z czego większość stanowiła ludność polska, zajmująca się przeważnie rolnictwem. Pozostała część mieszkańców to społeczność żydowska, trudniąca się handlem i rzemiosłem¹⁸. Sytuacja zmieniła się z chwilą, gdy Łódź stała się miastem fabrycznym, do którego napływali zagraniczni osadnicy. Znaczny przyrost ludności odnotowano już pod koniec lat 20. XIX w., kiedy założono osady Nowe Miasto oraz Łódka. Liczba ludności wzrosła wówczas do 5000. Kolejny dynamiczny rozwój odnotowano w latach 30. i na początku 40. tego samego wieku. Łódź liczyła już ok. 20 000 mieszkańców i stała się dla wielu przybyszów „ziemią obiecaną”, dającą wiele możliwości rozwoju¹⁹. W kolejnych latach wskutek załamania koniunktury gospodarczej oraz w wyniku epidemii chorób zakaźnych (głównie gruźlicy) dynamika wzrostu uległa spowolnieniu. Korzystnie na rozwój łódzkiej populacji wpłynęło uwłaszczenie chłopów w 1864 r. Od tego czasu aż do wybuchu I wojny światowej liczba ludności zwiększyła się prawie dwunastokrotnie – z 40 319 do 477 862.

¹³ Na temat działalności i życia Edwarda Augusta Maurycego Herbsty zob. <http://www.lodz.ap.gov.pl/fab5.html> [dostęp: 20.09.2013].

¹⁴ Por. S. Pytlas, *Wielki rozwój...*, s. 28.

¹⁵ Na temat działalności i życia Karola Wilhelma Scheiblera zob. <http://www.lodz.ap.gov.pl/fab7.html> [dostęp: 20.09.2013].

¹⁶ Zob. S. Pytlas, *Wielki rozwój...*, s. 25.

¹⁷ Por. K. Badziak, *Wielkość i upadek fortuny Poznańskich*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 79–113.

¹⁸ Por. J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Łódź 1982, s. 40; M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005, s. 12.

¹⁹ J. Janczak, *Ludność...*, s. 53.